

Бондарук Л. В.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри романських мов та інтерлінгвістики
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

СИМВОЛ У СИСТЕМІ СУМІЖНИХ ТЕРМІНІВ: ТЕОРЕТИЧНЕ ПОТРАКТУВАННЯ

Анотація. У статті дається дефініційне трактування таких понять, як концепт, поняття, значення, слово, образ, символ, що розглядаються як універсальні основоположні категорії під час літературно-культурологічного аналізу тексту. Зауважується, що сучасна наука насичена спеціальними термінами й саме тому диктує необхідність узгодження щодо їх уживання, пошуку інструментарію для укладення методології дослідження. Особливо це стосується суміжних термінів, які є елементами структур у різних галузях науки. Акцентується увага на тому, що, маючи здатність мігрувати з однієї галузі в іншу, часто поняття вживаються неповною мірою, замінюються синонімічними варіантами. Вибудовуючись у певній структурі для дослідження того чи іншого явища, суміжні терміни як сегментні композити можуть змінювати свої домінуючі місця, з основних, базових понять переходити на периферію й навпаки. Особливо важливо враховувати цю здатність термінів під час аналізу художнього твору.

Ключові слова: концепт, поняття, значення, слово, образ, символ, універсальний код, категорія, ментальні та психічні ресурси свідомості.

Постановка проблеми. Сучасна наука насичена спеціальними термінами й саме тому диктує необхідність узгодження щодо їх уживання, пошуку інструментарію для укладення методології дослідження. Особливо це стосується суміжних термінів, які є елементами структур у різних галузях науки. На перший погляд проблема не нова й достатньо вивчена. Однак у статті ми хочемо акцентувати увагу на тому, що, маючи здатність мігрувати з однієї галузі в іншу, часто поняття вживаються неповною мірою, замінюються синонімічними варіантами. Вибудовуючись у певній структурі для дослідження того чи іншого явища, суміжні терміни як сегментні композити можуть змінювати свої домінуючі місця, з основних, базових понять переходити на периферію й навпаки. Особливо важливо враховувати цю здатність термінів під час аналізу художнього твору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи наукові розвідки щодо використання фундаментальних термінів, таких як концепт і поняття, все ж таки спостерігаємо певну хаотичність. Так, одні науковці використовують їх як синоніми (А. Бабушкін), інші наполягають на чіткому розмежуванні (В. Карасик, М. Полюжин, Х. Януш). Однак останні дослідження свідчать про те, що більшість науковців наполягає на представленні чіткого й несуперечливого трактування термінологічного корпусу. Так, О. Солецький указує, що «процес формування, інтерпретації та утвердження значень конкретних літературознавчих категорій рухомий і незмінний, часом демонструє потребу додаткового коректування та десигнації» [14, с. 15].

Щоб досліджувати роль символу в художньому творі, потрібно виробити методологічну основу, тобто чітко усвідом-

лювати, що є символом, класифікувати критерії дослідження й уміти диференціювати його від таких суміжних понять, як «концепт», «поняття», «значення», «слово», «образ», які, незважаючи на конкретні визначення завдяки численним розвідкам, усе ж таки переплітаються, оскільки стосуються різних галузей знань: літературознавства, культурології, когнітології, психолінгвістики, філософії, соціології. Наприклад, концепт, слово і символ (С. Аскольдов-Алексєєв); символна асоціативність концепту (М. Бахтін); художній концепт як образна комунікативна модель, що відображає особливості національної картини світу, описано німецьким філософом Г. Фреге, концепт і художня література (Ю. Степанов, Д. Татарська); концепт і жанр (В. Маслова), лінгвокультурний концепт і національна культура (І. Мерзлякова).

Складність номінації та функціональності термінів залежить ще й від інших чинників: нормативності/варіативності; раціональності/логічності/асоціативності; емоційності/експресивності/оцінки; суб'єктивності/об'єктивності; національного/загальнонаціонального.

З огляду на зазначене, метою статті є дефініційне розмежування символу в системі суміжних термінів. Тому завданнями поставлено таке: 1) розкрити насамперед багатозначність поняття «символ» крізь призму суміжних понять; 2) аргументувати дотичність і розмежування таких термінів, як «концепт», «поняття», «значення», «слово», «образ», «символ».

Виклад основного матеріалу. Окрім того, що концепт, поняття, значення, слово, образ і символ є термінами різних наук, вони мають різне хронологічне й історичне походження, як об'єкт дослідження виокремлювалися в різні часи й з різними намірами.

Концепт насамперед прийнято вважати базовим поняттям когнітивної лінгвістики. Однак як його визначення, так і смислове наповнення значно розходяться в наукових дослідженнях учених різних шкіл, що зумовлено можливістю самого концепту розглядатися в інтердисциплінарному аспекті, саме тому ми зустрічаємо термін «художній концепт» (Т. Васильєва) та «лінгвокультурний концепт» (О. Гундаренко).

Уперше концепт як науковий термін запропонував С. Аскольдов-Алексєєв, назвавши його мисленнєвим утворенням, яке в процесі мислення замінює значну кількість предметів, мисленнєвих функцій одного з того самого роду [1, с. 4]. Так, із того часу під різними термінами: «лінгвокультурема» (В. Воробйов); «логоепістема» (Є. Верещагін, В. Костомаров); «міфологема» (В. Базилев), концепт розглядається у трьох основних напрямках: лінгвокогнітології (Н. Арутюнова, М. Болдирєв, А. Вержбицька, О. Воробйова, С. Жаботинська, О. Кубрякова, В. Маслова, З. Попова, Й. Стернін, О. Селіванова, ін.), лінгвокультурології (С. Воркачев, В. Карасик,

В. Красних, М. Піменова, Ю. Степанов, ін.), психолінгвістики (Л. Виготський, О. Залевська, І. Штерн, ін.), проте з єдиною метою – дослідити «концепт як одиницю знання в свідомості людини (свого роду синтез знань та уявленнь людини про ту чи іншу галузь), яка володіє культурною значимістю і яка включає в себе компоненти національного (загального) й індивідуального (особистісного) сприйняття дійсності й закріплена в мові у формі слова» [9, с. 16]. Така мета дослідження концепту зумовлює необхідність його трактування вказаних аспектах: лінгвокогнітивному – взаємозв'язок концепту й мислення, є концепт одиницею мислення чи пам'яті, оскільки він зберігає інформацію; взаємозв'язок концепту, поняття, слова, образу та символу; лінгвокультурології – наскільки концепт має етнокультурну, національну, ціннісну специфіку вираження; психолінгвістики – концепт як надбання індивідуального особистісного досвіду людини.

Так, Д. Лихачов вважає, що концепт існує не для самого слова, а, по-перше, для кожного основного (словникового) значення слова окремо, по-друге, пропонує вважати концепт свого роду «алгебраїчним» вираженням слова, яким ми оперуємо у своєму усному чи писемному мовленні, оскільки охопити значення в усій його складності людина просто не може. Концепт не виникає зі значення слів, а є результатом сутички засвоєного значення з особистим життєвим досвідом. Як мисленнява одиниця, концепт відображає та інтерпретує явища реальності залежно від освіти, професійного й соціального досвіду того, хто говорить [10, с. 3–9].

За О. Кубряковою, концепт – одиниця ментальних і психічних ресурсів нашої свідомості; оперативна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, яка відображена в людській психіці. У процесі мислення людина оперує концептами, що відображають зміст результатів людської діяльності й пізнання світу у вигляді «квантів» знання. Концепти виникають у процесі структуривання інформації про об'єктивний та уявний світи й дають змогу зберігати інформацію про них. Найкращий доступ до опису та визначення природи концептів забезпечує мова. Найпростіші концепти виражені одним словом, більш складні – словосполученням і реченням. Другим типом ментальної репрезентації концептів є образи, картинки, схеми. Здатність до утворення концептів є вродженою, а частиною цієї здатності є знання певних правил утворення концептуальних структур, розвиток яких залежить від людського досвіду, в тому числі й мовного [8, с. 90].

Проблему співвідношення концепту, поняття і слова аргументувала В. Маслова, яка вказала, що порівняно з концептами поняття мають простішу структуру; в структурі понять домінує змістовий компонент і наявні не всі компоненти, які входять у структуру концепту. Концепт оточений емоційним, експресивним, оціночним ореолом. Концепт – предмет емоцій, симпатій та антипатій, а іноді й зіткнення різних поглядів. Кількість лексичних одиниць, які є концептами, обмежена. Концептом можуть бути тільки ті явища реальності, які актуальні й цінні для цієї культури, мають велику кількість мовних одиниць для своєї фіксації. Вони є свого роду символами, емблемами, вказують на вихідний текст, ситуацію, знання. Концепти незалежні від мови, лише їх частина знаходить свою мовну об'єктивізацію. Якщо поняття – це сукупність пізнаних суттєвих ознак об'єкта, то концепт – ментальне національно-специфічне утворення, планом змісту якого є вся сукупність знань про цей об'єкт, а

планом вираження – сукупність мовних засобів. Отже, значення, концепт і поняття – це різні терміни й належать різним наукам: поняття – термін логіки та філософії, а концепт – математичної логіки, культурології, когнітивної лінгвістики. Концепт і значення також не знаходяться у взаємодозначній відповідності. Концепт стабільніший і стійкіший зліпок з об'єкта дійсності, оскільки концепт пов'язаний зі світом більш безпосередньо, ніж значення. Слово своїм значенням завжди становить лише частину концепту [11, с. 26–30].

Думки, що концепт, значення й поняття – це терміни різних наук і не тотожні, дотримуються С. Аскольдов, З. Попова, Ю. Степанов, Й. Штерн, ін., що й зумовило потребу їх дослідження в інших аспектах, зокрема культурологічному, тобто врахування національно-культурного компонента. Так, Ю. Степанов пише, що поняття – це термін логіки й філософії, а концепт – математичної логіки, лінгвістики й культурології. Він вважає синонімічними терміни «поняття» – «значення» та «концепт» – «смысл» [15, с. 40–42].

В. Красних висловив думку, що концепт – це «ідея» предмета високого ступеня абстракції та словесної асоціації, яка відмічена національно-культурною маркованістю [7, с. 268–272]. Цієї ж думки дотримується й С. Воркачев, назвавши концепт операційною одиницею думки та колективного знання, яка має мовне вираження й етнокультурну специфіку [2, с. 43].

В. Карасик називає концепт тривимірним культурним утворенням, який включає предметно-оцінний, поняттєвий і ціннісний складники, відмінність і специфіка яких у тій чи іншій культурі залежать від кількісних і комбінаторних переваг під час концептуалізації світу [5, с. 91–103].

За словами М. Піменової, концепт – це уявлення людини про фрагменти зовнішнього світу, які відображають категоріальні й ціннісні характеристики, відповідні певній культурі, репрезентантами яких є мовні одиниці [12, с. 8–10].

В. Колесов вважає, що концепт – сутність поняття, представлена у своїх змістових формах – в образі, понятті й символі [6, с. 19–20].

Представники психолінгвістичного напрямку, розглядаючи концепт як ментальну одиницю (І. Штерн), базову одиницю універсального предметного коду, який кодується у свідомості індивідуальним чуттєвим способом (Л. Виготський), пропонують розмежовувати психічний і мовний аспекти. Так, І. Штерн стверджує, що з погляду психічного аспекту концепт як прообраз, прототип, ідея в психіці індивіда є об'єктом ідеальної природи, відомості про яку зумовлені національно-культурними уявленнями, з погляду мовного аспекту концепт відображається у свідомості безпосередньо через мову. Тому в людській психіці одне й те саме слово може концептуалізувати по-різному не лише концепт, а й світ загалом [16, с. 191–194].

На думку О. Залевської, концепт – це перцептивно-когнітивно-афективне утворення, значно відрізняється від понять і значень, які належать до дескриптивних термінів лінгвістичної теорії, підпорядковується психічним закономірностям життя людини, тому його варто розглядати у двох аспектах: 1) як здобуток індивіда – результат таких психічних процесів, як пізнання і спілкування; 2) як здобуток соціуму чи певної культури – результат соціальних взаємодій [3, с. 9].

Формулюючи свій психолінгвістичний підхід до аналізу концепту, авторка базується на тому, що кожен індивід сприймає лише частину від цілої картини і сприймає її по-своєму.

Тому потрібно використовувати два способи інтерпретації вихідного матеріалу: 1) дослідити систему концептів і стратегії оперування ними, які сформувалися в індивідуальному процесі впорядкування і трансформування мовного досвіду; 2) систематизувати правила комбінування мовного матеріалу індивіда на основі метамовної діяльності дослідника з тим, щоби на основі функціональних орієнтирів, які вироблені в процесі психічної діяльності одного індивіда, забезпечити описову модель мови згідно з науковою теорією [4, с. 36–44].

З приводу зазначених ознак концепту, які пропонуються представниками різних шкіл, З. Попова та Й. Стернін висловили певні заперечення, як те, що концепт насамперед є одиницею мислення, а не пам'яті, не завжди має мовне вираження, оскільки існує багато концептів, які не мають сталих назв, концепт не завжди пов'язаний із духовними цінностями, а може мати емпіричний характер, не є обов'язковою для концепту й етнокультурна специфіка, як, наприклад, побутові концепти, у яких її або зовсім немає, або ж вона надзвичайно мала. Вони запропонували так званий «когнітивний підхід розуміння концепту», відповідно до якого концепт – це дискретне ментальне утворення, базова одиниця розумового коду людини, яка є результатом пізнавальної діяльності людини й суспільства, має впорядковану внутрішню структуру, елементами якої є:

1) чуттєвий образ: він кодує концепт як одиницю універсального предметного коду на основі нейролінгвістичних характеристик і складається з перцептивного образу, що формується в результаті відображення дійсності за допомогою органів чуття, і метафоричного образу, який, у свою чергу, формується в результаті переосмислення дійсності;

2) інформаційний зміст: він концептуалізує, класифікує основні ознаки предмета чи явища;

3) інтерпретаційне поле, за допомогою якого інтерпретується інформаційний зміст концепту й оцінюється ставлення до нього [13, с. 30–35]

Виокремлення базових концептів і їх взаємопроникність у національні культури дають можливість проаналізувати когнітивну структуру мислення як форму кодування і зберігання інформації (термін В. Красних), а також зрозуміти індивідуальне сприйняття довкілля, сутності самої людини з її здатністю та прагненням до пізнання, переживання, самовдосконалення. Так моделюється структура індивідуально-авторської картини світу письменника, система художніх концептів і способів їх передачі читачеві.

Висновки. Отже, на основі досліджених нами теорій представників різних шкіл ми можемо резюмувати, що концепт – це ментальна одиниця універсального коду мислення людини, яка формується як продукт індивідуального й соціального досвіду. Концепт значно ширший за поняття і значення, це терміни різних наук і тому потребують різноаспектного дослідження та врахування їх результатів. Аналізуючи окремо взятий концепт, потрібно враховувати його здатність входження в структуру інших концептів, які моделюють когнітивну картину світу, упорядковують знання про довкілля, формують інтерпретаційне значення й оцінюють ставлення до предметів чи явищ. Концепти, поняття і значення мають два способи репрезентації – мовний, вербальний і невербальний, чуттєвий, де слово, образ і символ є їх змістовими формами. Образ і символ можуть бути вербальними засобами репрезентації концепту, вираженими відповідними мовними одиницями: словами, словосполучен-

нями чи реченнями, і невербальними, сформованими відповідними органами чуттів. Досліджуючи певну концептуальну систему, потрібно враховувати психічний і мовний досвід індивіда, на основі якого формується стратегія користування цим досвідом. Окрім того, важливо враховувати наявність чи відсутність етнокультурних, оцінних і високодуховних, культурологічних маркерів.

Література:

1. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово. Русская словесность. *От теории к структуре текста: антология*. Москва: Academia, 1997. С. 267–279.
2. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва: Гнозис, 2004. 192 с.
3. Залевская А.А. Психолінгвістическіе ісследованія. Слово. Текст: Избранные труды. Москва: Гнозис, 2005. 543 с.
4. Залевская А.А. Психолінгвістическіи підхід к проблеме концепта. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001. С. 36–44.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
6. Колесов В.В. Язык и ментальность Текст. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004. 240 с.
7. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика. Лінгвокультурологія: курс лекцій. Москва: Гнозис, 2002. 284 с.
8. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. 245 с.
9. Литвинова В.В. Индивидуально-авторские концепты в структуре художественного мира Рэя Брэдли: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19. Волгоград, Волгогр. гос. пед. ун-т, 2009. 20 с.
10. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. 1993. Том 52. № 1. С. 3–9.
11. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие Минск: ТетраСистемс, 2004. 256 с.
12. Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации: монография. Кемерово: ИПК «Графика», 2004. 386 с.
13. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. Москва: АСТ: Восток – Запад, 2007. 314 с.
14. Солецький О. Емблематичні форми дискурсу: від міфу до постмодерну: монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. 400 с.
15. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. 824 с.
16. Штерн І.Б. Вибрані топіки і лексикон сучасної лінгвістики: енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки. Київ: «АртЕж», 1998. 336 с.

Бондарук Л. В. Символ в системі смежних термінів: теоретическа інтерпретація

Анотація. В статті подана термінологіческa інтерпретація таких понять, як концепт, поняття, значення, слово, образ, символ, которые рассматриваются как универсальные основоположные категории литературно-культурологического анализа текста. Указується, что современная наука насыщена специальными терминами, поэтому диктует необходимость согласования в их использовании, поиске инструментария для составления методологии исследования. Особенно это касается смежных терминов, которые выступают элементами структур разных отраслей науки. Акцентируется внимание на том, что, имея способность мигрировать с одной отрасли в другую, часто понятие употребляется неполной мерой, заменяется синонимическими вариантами. Выстраиваясь

в той или иной структуре для анализа какого-либо явления, смежные термины как сегментные композиты могут изменять свои доминантные места, из основных, базовых понятий переходить на периферию и наоборот. Особенно важно учитывать эту способность терминов при анализе художественного текста.

Ключевые слова: концепт, понятие, значение, слово, образ, символ, универсальный код, категория, ментальные и психические ресурсы сознания.

Bondaruk L. Symbol in the related terms: theoretical interpretation

Summary. The article gives a definition of the interpretation of concepts such as concept, meaning, word, image, symbol, which are regarded as universal fundamental categories in

literary and cultural analysis of the text. It is noted that modern science is full of special terms, and for this reason dictates the need for harmonization regarding their use, the search for a toolkit for the conclusion of the research methodology. This is especially true of related terms, which are elements of structures in various fields of science. It is emphasized that, it is having the ability to migrate from one industry to another, often the concepts are not used in full, are replaced by synonymous variants. Throughout in determining the structure to study one or another phenomenon, adjacent terms as segmental composites can change their dominant positions, from basic concepts to the periphery and vice versa. Especially it is important to consider this ability in the analysis of a work of art.

Key words: concept, meanings, values, word, image, symbol, universal code, category, mental and psychological resources of consciousness.